

De beroepsloopbaan van oudere vrouwen

Hanna van Solinge en Tineke Fokkema*

In dit artikel wordt een beeld geschetst van de arbeidsgeschiedenis van vrouwen geboren in de periode 1903-1937. Centraal hierbij staat de vraag in hoeverre beslissingen van vrouwen over arbeidsdeelname werden beïnvloed door gebeurtenissen in de levensloop, zoals huwelijk en geboorte van kinderen. De algemene notie dat de oudere generatie vrouwen in de regel stopte met werken bij huwelijk of geboorte van de kinderen dient volgens de auteurs te worden genuanceerd. Verschillen in bijvoorbeeld opleidingsniveau blijken daarbij een rol te spelen. (van de redactie)

Beroepsdeelname door vrouwen —gehuwd of ongehuwd— roept thans in Nederland geen heftige discussies meer op. Sedert het begin van de jaren negentig is het overheidsbeleid er zelfs expliciet op gericht de economische zelfstandigheid van vrouwen te stimuleren. Ook is er in de politiek toenemende aandacht voor de problemen die vrouwen én mannen ervaren bij het combineren van arbeid en zorgtaken (Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 2000).

Voor de moeders en grootmoeders van de huidige generatie jonge vrouwen lag de situatie nog geheel anders. Het verwerven van het gezinsinkomen werd in de

---

* De auteurs zijn werkzaam bij het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI) te Den Haag. Dit artikel is gebaseerd op gegevens die zijn verzameld in het kader van het onderzoeksprogramma 'Leefvormen en Sociale Netwerken van Ouderen' (LSN) uitgevoerd door de afdelingen Sociologie en Sociale Gerontologie en Methoden en Technieken van Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek aan de Vrije Universiteit te Amsterdam en door het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI) te Den Haag. Dit onderzoeksprogramma is mede mogelijk gemaakt door een bijdrage in het kader van het Nederlandse Stimuleringsprogramma Ouderenonderzoek (NESTOR). Het onderzoek voor deze publicatie is mogelijk gemaakt door een financiële bijdrage van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. Een eerdere versie van dit artikel is gepresenteerd op het Nationaal Gerontologie Congres 'Ouder worden 98', Rotterdam, 12-13 maart 1998. De auteurs danken Pearl Dykstra, Kéne Henkens en de anonieme referent voor commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

traditionele rolverdeling primair gerekend tot de taak van de man. *'Naar natuurlijk bestel dient de man de kostwinner van het gezin te zijn en heeft de vrouw tot taak de verzorging van het gezin'* luidde de toelichting van een wetsontwerp ingediend door minister Romme in 1937, waarbij men paal en perk wilde stellen aan het verrichten van betaalde arbeid door gehuwde vrouwen (Van Eijl, 1994: 256). Ook in de publieke opinie was er weinig waardering voor werkende vrouwen: nog in 1965 had 83 procent van de ondervraagden bezwaar tegen arbeid buitenshuis van vrouwen met schoolgaande kinderen (Van Eijl, 1997: 36). Tegen deze achtergrond is het niet verwonderlijk dat veel vrouwen stopten met werken zodra zij gehuwd waren, of in elk geval als er een kind op komst was. Sommige vrouwen hadden geen keuze. In bepaalde beroepen waren vrouwen gedwongen ontslag te nemen als zij trouwden of zwanger werden. Het verplichte ontslag voor huwende ambtenaressen werd ingetrokken in 1957, dat voor onderwijzeressen in 1958. Pas in 1976 werd een wet aangenomen die gedwongen ontslag bij huwelijk of zwangerschap voor alle vrouwen verbood (Van Eijl, 1997: 36).

Ondanks de wettelijke en normatieve restricties zijn er (groepen) vrouwen geweest die actief bleven op de arbeidsmarkt na huwelijk en geboorte van de kinderen. Over de mate waarin dit gebeurde, is echter weinig bekend. De gangbare gegevens over arbeidsdeelname door vrouwen zijn bijna zonder uitzondering afkomstig van cross-sectionele databestanden, zoals de Volkstellingen, de Arbeidskrachtentelling en de Enquête Beroepsbevolking. Dergelijke bronnen tonen echter een momentopname. Aangezien veel vrouwen hun loopbaan (tijdelijk) onderbreken in verband met de opvoeding en verzorging van kinderen, dreigt het gevaar dat de arbeidsdeelname over de gehele levensloop van vrouwen wordt onderschat. De gebrekkige kennis van arbeidscarrières van vrouwen valt om meerdere redenen te betreuren. Uit eerder onderzoek (De Jong Gierveld *et al*, 1997; Fokkema en Van Solinge, 2000) blijkt bijvoorbeeld dat met name de duur van de arbeidsloopbaan van vrouwen het inzicht kan vergroten in de financiële positie op oudere leeftijd.

Om een genuanceerder beeld te krijgen van de arbeidsgeschiedenis van vrouwen zijn longitudinale of retrospectieve gegevens noodzakelijk. Het in 1992 uitgevoerde NESTOR-LSN onderzoek naar 'Leefvormen en Sociale Netwerken van Ouderen', waarvan hier de resultaten worden gepubliceerd, bevat dergelijke gegevens. In dit artikel zal een beeld worden geschetst van de arbeidsgeschiedenis van vrouwen geboren in de periode 1903-1937. Centraal hierbij staat de vraag in hoeverre keuzen en beslissingen van vrouwen over deelname aan betaalde arbeid, en daarmee de arbeidsloopbaan, werden beïnvloed door belangrijke gebeurtenissen in de levensloop, zoals huwelijk en geboorte van kinderen. Klopt bijvoorbeeld, de algemene notie dat de oudere generatie vrouwen in de regel stopte met werken bij huwelijk of geboorte van de kinderen? Als dat al zo

was, gold dit dan voor alle vrouwen of waren er verschillen tussen subgroepen, bijvoorbeeld op basis van opleidingsniveau?

1. Gegevens en werkwijze

De hier gepresenteerde gegevens zijn in 1992 verzameld in het kader van het onderzoeksprogramma 'Leefvormen en Sociale Netwerken (LSN) van Ouderen'. In totaal werden 4.494 ouderen, geboren tussen 1903 en 1937, mondeling ondervraagd. Ten tijde van het interview waren zij tussen de 55 en 89 jaar oud. De steekproef is getrokken uit de bevolkingsregisters van elf gemeenten, verdeeld over drie regio's, variërend naar omvang en mate van stedelijkheid: de stad Amsterdam en twee aangrenzende plattelandsgemeenten in het westen, Zwolle met vier plattelandsgemeenten in het noordoosten, en Oss en twee plattelandsgemeenten in het zuiden van het land. De respons was 62 procent. De steekproef is zodanig gestratificeerd naar leeftijd en geslacht dat de oudsten in het algemeen, en oudere mannen in het bijzonder, zijn oververtegenwoordigd. Hierdoor is een vergelijking tussen diverse leeftijdsgroepen mogelijk. We beperken ons hier tot de vrouwelijke respondenten (N=2.298).

Het gebruik van met behulp van survey-onderzoek verzamelde retrospectieve gegevens brengt met zich mee dat alleen informatie aanwezig is van die personen die op het moment van ondervraging nog in leven zijn. Hierdoor ontstaat het gevaar van selectiviteit van de steekproef. Daar sterftkansen afnemen met de toename van het opleidingsniveau (Mackenbach, 1994), bestaat er de kans dat het aantal hoog opgeleiden onder de oudste geboortecohorten in de steekproef oververtegenwoordigd is. Bij de gepresenteerde resultaten dient hier rekening mee te worden gehouden.

Met behulp van de in het NESTOR-LSN onderzoek aanwezige gegevens is het mogelijk om de *arbeidsmarktgeschiedenis* te reconstrueren van vrouwen geboren in de periode 1903-1937 (voor een uitvoerige beschrijving, zie Fokkema en Van Solinge, 1998). Van deze vrouwen is bekend of zij ooit op de arbeidsmarkt hebben geparticipeerd dan wel ten tijde van het onderzoek nog werkzaam zijn; zo ja, op welke leeftijd zij zijn begonnen met werken en, indien niet meer werkzaam, op welke leeftijd zij zijn gestopt. Voorts zijn er gegevens beschikbaar over alle loopbaanonderbrekingen alsmede de redenen daarvan. Van elk van deze loopbaanonderbrekingen is de duur vastgesteld door het tijdstip van aanvang en het tijdstip van beëindiging met elkaar te vergelijken. Sommatie van de afzonderlijke loopbaanonderbrekingen per respondent, levert informatie op over het aantal jaren dat een persoon gedurende het arbeidsleven niet heeft gewerkt. De duur van de arbeidsloopbaan, tot slot, is het aantal jaren verstreken tussen

het tijdstip van uittreding en het tijdstip van intrede, verminderd met de duur van eventuele loopbaanonderbrekingen.

De *huwelijksgeschiedenis* van de vrouwen is gereconstrueerd op basis van gegevens over de (verschillende) duurzame relaties die men heeft gekend. Van ieder van deze relaties is bekend hoe lang deze hebben geduurd evenals de eventuele reden van beëindiging (waaronder overlijden partner en echtscheiding). Ten behoeve van dit onderzoek is een onderscheid gemaakt tussen vrouwen die nooit in het huwelijk¹ zijn getreden enerzijds en (ooit-)gehuwde vrouwen anderzijds. Deze laatste groep is verder onderverdeeld in gehuwde vrouwen in een eerste huwelijk, ooit-gescheiden en ooit-verweduwde (maar nooit gescheiden) vrouwen. Voor beide laatste groepen geldt dat zij mogelijk zijn hertrouwd. Dit is niet verder nagegaan.

2. Resultaten

In deze paragraaf zal allereerst een samenvattend beeld worden geschetst van de huwelijks- en arbeidsgeschiedenis van de vrouwen geboren in de periode 1903-1937. Vervolgens zal meer gedetailleerd worden ingegaan op de beroepsloopbaan van de vrouwen en meer in het bijzonder de keuzen en beslissingen die vrouwen op cruciale momenten in hun leven maken ten aanzien van arbeidsdeelname. Achtereenvolgens komen aan bod: wel of niet toetreden tot de arbeidsmarkt, beslissingen over arbeidsdeelname rondom huwelijk en geboorte van kinderen, en herintreden. Tenslotte wordt een beeld geschetst van de totale verblijfsduur op de arbeidsmarkt. Op grond van de eerder genoemde wettelijke en normatieve restricties ten aanzien van arbeid door gehuwde vrouwen, verwachten we een massale uittrede uit het arbeidsproces rondom huwelijk en geboorte van kinderen. Deze uittrede is waarschijnlijk geringer bij hoger opgeleide vrouwen en bij vrouwen uit jongere leeftijdscohorten.

Huwelijks- en arbeidsgeschiedenis. De overgrote meerderheid (94 procent) van de vrouwen in het onderzoek is gehuwd of gehuwd geweest. Een kleine zes procent is altijd ongehuwd gebleven. De vrouwen die nog steeds met de eerste echtgenoot zijn gehuwd, zijn gemiddeld genomen het jongst, ooit-verweduwd het oudst. Dit is niet verwonderlijk. Mede als gevolg van de hoge levensverwachting in Nederland verliezen vrouwen hun partner gemiddeld op vrij hoge leeftijd. De ooit-gescheiden vrouwen zijn gemiddeld wat jonger. Dit hangt vooral samen met het feit dat, onder meer als gevolg van de in 1965 ingevoerde

¹ In dit artikel wordt géén onderscheid gemaakt tussen zij die in het huwelijk zijn getreden en zij die met een partner (al dan niet van gelijke sekse) hebben samengewoond. De laatste groep is overigens klein in aantal. Gemakshalve wordt in dit artikel gesproken over (ooit-) gehuwden en nooit-gehuwden.

Algemene Bijstandswet (ABW) en de wijziging van de Echtscheidingswet in 1971, echtscheiding pas vanaf de jaren zeventig meer gebruikelijk werd (Manting, 1993). In combinatie met het feit dat scheiden op oudere leeftijd niet veel voorkomt (CBS, 1976b), leidt dit ertoe dat we in de oudste leeftijdsgroepen relatief weinig gescheiden vrouwen tegenkomen. Anders ligt dat met de nooit-gehuwden; deze groep is juist oververtegenwoordigd in de oudste leeftijdsgroepen. Van de vrouwen geboren rond de eeuwwisseling trad namelijk een groot aandeel nooit in het huwelijk (Van Solinge en Van Poppel, 1995).

Tabel 1 geeft een samenvattend beeld van de arbeidsgeschiedenis van de vrouwen geboren in de periode 1903-1937. De tabel toont duidelijk dat er substantiele verschillen bestaan tussen de beroepsloopbaan van nooit-gehuwde vrouwen enerzijds en vrouwen die ooit gehuwd zijn geweest of dat nog zijn anderzijds.

Van de nooit-gehuwde vrouwen heeft een groter deel een arbeidsverleden. De nooit-gehuwde vrouwen hebben minder vaak een loopbaanonderbreking mee-

Tabel 1: Kenmerken van de beroepsloopbaan van vrouwen (1903-1937) naar huwelijksgeschiedenis

	(ooit-)gehuwd				nooit-gehuwd
	nog in eerste huwelijk	ooit-gescheiden	ooit-verweduwd	totaal (ooit-)gehuwd	
Ooit gewerkt, gestopt (%)	79	83	83	81	84
Nog werkzaam (%)	8	13	2	6	9
Totaal met arbeidsgeschiedenis (%)	87	96	85	87	92
Gem. leeftijd (jaren) bij intrede ^a	17	19	16	17	20
bij uittrede ^b	34	43	35	36	60
één of meer loopbaanonderbrekingen (%) ^c	17	31	13	14	11*
gem. duur loopbaanonderbreking (jaren) ^d	12	10	12	12	2*
gem. totale arbeidsduur (jaren) ^b	15	23	17	17	39

a berekend voor vrouwen die ooit gewerkt hebben/nog werken

b berekend voor vrouwen die ooit gewerkt hebben en zijn gestopt met werken

c als percentage van alle vrouwen die ooit gewerkt hebben/nog werken

d berekend voor vrouwen met loopbaanonderbreking

* N<20

Bron: NESTOR-LSN 1992

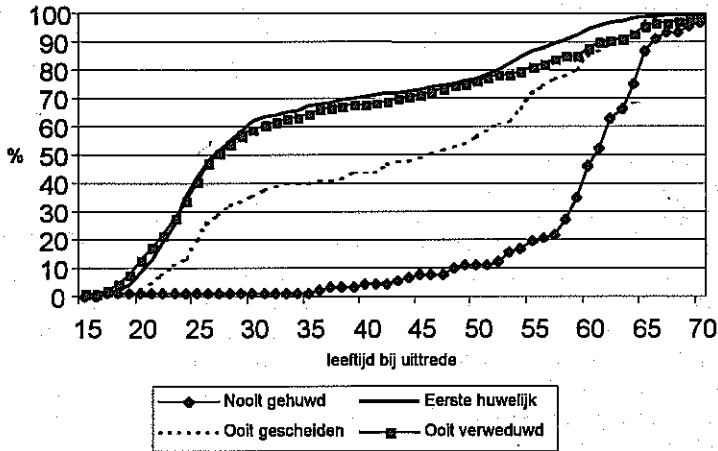
Wel of geen werkervaring? De meeste vrouwen hebben op enig moment in hun leven aan het arbeidsproces deelgenomen. Van de nooit-gehuwden heeft 92 procent en van de gehuwde en gehuwd geweest zijnde vrouwen 87 procent buitenshuis gewerkt. Het al dan niet hebben van werkervaring lijkt nauw samen te hangen met het opleidingsniveau. Vrouwen zonder werkervaring treffen we vooral aan onder de lager opgeleiden: van de nooit-gehuwden die maximaal lager onderwijs hebben voltooid, heeft 17 procent nooit gewerkt. Dit percentage daalt tot nul voor de vrouwen met hoger of wetenschappelijk onderwijs. Voor (ooit-)gehuwde vrouwen liggen deze percentages op respectievelijk 16 en 4. Het was in het verleden —vooral op het platteland— gebruikelijk dat ongehuwde meisjes na de lagere school in het gezinsbedrijf of in de huishouding meewerkten in afwachting van een geschikte huwelijkskandidaat. In deze periode waren zij (financieel) volkomen afhankelijk van de ouders en/of overige

familieleden. Degenen die niet trouwden, bleven veelal in het gezinsbedrijf meehelpen in plaats van een baan buitenshuis te zoeken. De lage opleiding speelde hierbij een belangrijke rol (Berends en Boelmans-Kleinjan, 1979). In dit licht is het niet verwonderlijk dat een relatief groot aandeel laag opgeleide vrouwen (ongeveer één op de zes) nooit aan het arbeidsproces heeft deelgenomen.

Hoewel bijna negen van de tien (ooit-)gehuwde vrouwen ooit heeft gewerkt, is het arbeidsverleden voor velen van weinig betekenis geweest. Dit blijkt bijvoorbeeld uit Figuur 1, waarin een beeld wordt geschetst van de leeftijd bij uitrede van vrouwen die definitief de arbeidsmarkt hebben verlaten. Voor (ooit-)gehuwde vrouwen vangt het uittredingsproces aan rond het twintigste levensjaar. Vóór de dertigjarige leeftijd is meer dan de helft van de gehuwde en ooit-verweduwde vrouwen, en 30 procent van de ooit-gescheiden vrouwen definitief gestopt met werken. Het uittredingsproces van nooit-gehuwde vrouwen vangt veel later aan: op 55-jarige leeftijd is minder dan éénvijfde van de vrouwen uitgetreden. Verreweg de meeste nooit-gehuwde vrouwen stoppen pas met werken in de leeftijd 55-65 jaar.

Overigens is een deel van de vrouwen (drie procent van alle vrouwen en vier procent van de vrouwen die ooit gewerkt hebben) ook na het bereiken van de 65-jarige leeftijd nog actief gebleven op de arbeidsmarkt. Nadere inspectie laat zien dat dit vaker voorkomt onder de oudste cohorten: maar liefst acht procent van alle vrouwen en tien procent van de ooit gewerkt hebbende vrouwen geboren tussen 1903 en 1907 heeft pas na het 65-ste levensjaar de arbeidsmarkt definitief de rug toegekeerd. Doorwerken tot (ver) na de pensioengerechtigde leeftijd was tot enkele decennia geleden niet ongebruikelijk. Zo was in 1960 drie procent van de vrouwelijke en twintig procent van de mannelijke 65-plussers nog actief op de arbeidsmarkt. In 1971 was dit aandeel gezakt tot ruim twee procent voor de vrouwen en twaalf procent voor de mannen (CBS, 1967, 1976a).

Figuur 1: Cumulatief percentage vrouwen dat de arbeidsmarkt definitief heeft verlaten naar leeftijd en huwelijksgeschiedenis

Bron: NESTOR-LSN 1992

Trouwen, kinderen krijgen.... en dan? Zeker tot in het midden van de jaren zestig was het eerder regel dan uitzondering dat vrouwen stopten met werken als zij in het huwelijk traden of anders bij de komst van het eerste kind (Berends en Boelmans-Kleinjan, 1979; Van Eijl, 1994, 1997; Liefbroer en Dykstra, 2000). In Figuur 1 wordt dit zichtbaar in de versnelling van de uitrede uit het arbeidsproces van gehuwde vrouwen tussen de 20 en 30 jaar².

De NESTOR-LSN gegevens bieden de mogelijkheid een relatie te leggen tussen het arbeidsmarktgedrag van de vrouwen en belangrijke momenten in de levensloop, zoals huwelijk en geboorte van kinderen. De resultaten hiervan zijn te vinden in Tabel 2.

² Dit is de leeftijdsgroep waarin de meeste huwelijken en geboorten plaatsvinden (Van Poppel en Van Solinge, 2000).

Tabel 2: Arbeidsmarktgedrag van (ooit-)gehuwde vrouwen rondom huwelijk en/of geboorte eerste kind, naar geboortecohort, opleidingsniveau en huwelijksgeschiedenis (%)

	Definitief gestopt vóór huwelijk of geboorte eerste kind	Definitief gestopt rondom huwelijk of geboorte eerste kind	Tijdelijk gestopt rondom huwelijk of geboorte eerste kind	Twee jaar na huwelijk of geboorte eerste kind nog niet gestopt
Alle vrouwen	10	50	12	28
Geboortecohort				
1903-07	12	56	7	25
1908-12	15	61	5	19
1913-17	12	52	5	31
1918-22	12	51	11	26
1923-27	6	54	12	29
1928-32	7	43	19	31
1933-37	5	37	24	35
Opleidingsniveau				
Laag	11	55	10	25
Laag middelbaar	9	49	15	27
Hoog middelbaar	5	48	12	36
Hoog	6	26	20	48
Huwelijksgeschiedenis				
Nog in eerste huwelijk	9	53	13	25
Ooit-gescheiden	5	28	22	46
Ooit-verweduwd	12	53	9	26

Bron: NESTOR-LSN 1992

Uit deze tabel komt duidelijk naar voren dat het merendeel van de (ooit-)gehuwde vrouwen rondom (eerste) huwelijk en/of geboorte van het eerste kind gestopt is met werken buitenshuis: 60 procent verlaat vóór of rondom het huwelijk en/of geboorte van het eerste kind definitief de arbeidsmarkt. Twaalf procent verlaat weliswaar de arbeidsmarkt, maar keert later terug. Opmerkelijk is dat 28 procent van de vrouwen méér dan twee jaar na hun huwelijk en/of geboorte van hun eerste kind nog werkt. Hoewel een deel later alsnog (tijdelijk) stopt, blijven de meeste van deze vrouwen vrij lang actief op de arbeidsmarkt: gemiddeld heeft men nog ruim 25 jaar gewerkt nadat men in het (eerste) huwelijk is getreden dan wel na de geboorte van hun eerste kind³.

³ Omdat een deel van de vrouwen ten tijde van het onderzoek de arbeidsmarkt nog niet had verlaten, zal het uiteindelijke gemiddeld aantal gewerkte jaren hoger uitvallen.

Er zijn opmerkelijke verschillen in de deelname aan beroepsarbeid na huwelijk of geboorte van het eerste kind. Vrouwen behorende tot de twee jongste geboortecohorten zijn minder vaak definitief gestopt met werken vóór of rondom het huwelijk of de geboorte van het eerste kind. Opvallend is evenwel het relatief hoge aandeel vrouwen geboren in de periode 1913-1917 dat is blijven doorwerken. Dit is waarschijnlijk de invloed van de Tweede Wereldoorlog, toen vele vrouwen door de omstandigheden werden gedwongen een bijdrage te leveren aan het gezinsinkomen. Ook het geboortecohort 1903-1907 kent een relatief hoog aandeel 'doorwerkers', hetgeen kan samenhangen met de crisistijd in de jaren dertig. Daarnaast kan hier ook sprake zijn van een selectieve groep overlevenden, namelijk gezonde relatief hoog opgeleide vrouwen met een gemiddeld hogere arbeidsmarktparticipatie.

Ook de opleiding van de vrouwen vertoont een sterke samenhang met de deelname aan beroepsarbeid na een huwelijk en/of de geboorte van een eerste kind. Naarmate het opleidingsniveau van de vrouwen hoger is, is een kleiner deel definitief gestopt vóór of rondom huwelijk/geboorte eerste kind. Het aandeel vrouwen dat doorwerkt na deze gebeurtenis is aanmerkelijk hoger onder de hoog opgeleide vrouwen.

Tenslotte nemen ook de vrouwen die ooit gescheiden zijn een aparte positie in. Gescheiden vrouwen blijken veel minder vaak dan de overige vrouwen te stoppen met werken na een huwelijk of geboorte. Het lijkt erop dat we hier met een groep 'geëmancipeerde' vrouwen te maken hebben, die zich in arbeidsmarktgedrag onderscheiden. Het eigen arbeidsinkomen verleende deze vrouwen aan de andere kant een bepaalde mate van economische zelfstandigheid die het gemakkelijker maakte om uit een onbevredigend huwelijk te stappen (Fokkema en Liefbroer, 1999).

Herintredende vrouwen. Het bereiken van de schoolgaande leeftijd van de kinderen betekent voor veel vrouwen dat eerder gemaakte keuzen omtrent deelname aan de arbeidsmarkt heroverwogen kunnen worden. Een deel van de vrouwen die rondom huwelijk en geboorte gestopt zijn om de zorg vóór het huishouden en de kinderen op zich te nemen, besluit opnieuw tot de arbeidsmarkt toe te treden.

Er bestaan zeer uiteenlopende definities van 'herintredende vrouwen'. De Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek (OSA) omschrijft deze groep als volgt: *herintredende vrouwen* zijn vrouwen ouder dan 30 jaar, met kinderen die in de afgelopen zes jaar eerst niet hebben geparticipeerd op de arbeidsmarkt en later wel (Hooghiemstra en Niphuis-Nell, 1993: 38-39). Wanneer

deze OSA-definitie wordt toegepast op de groep oudere vrouwen in het NES-TOR-LSN bestand blijkt in 151 gevallen sprake te zijn van een herintreding⁴.

Ongeveer de helft van de vrouwen die opnieuw tot de arbeidsmarkt toetreden doet dat vóór het veertigste levensjaar. De gemiddelde leeftijd bij herintrede bedraagt 41 jaar. Een groot deel van de herintreedsters is een aanzienlijke periode uit het arbeidsproces geweest: de helft heeft maar liefst vijftien jaar of meer niet gewerkt alvorens te herintreden. De gemiddelde duur van de niet-werkzame periode bedraagt zestien jaar. Het merendeel van alle herintreedsters (bijna 50 procent) is weer gaan werken op het moment dat het jongste kind de schoolgaande leeftijd bereikte.

Herintredende vrouwen wijken in een aantal opzichten duidelijk af van vrouwen die niet herintreden⁵. De herintredende vrouwen zijn in vergelijking met niet-herintredende vrouwen vaker afkomstig uit de jongere geboortecohorten, zij hebben vaker een hogere opleiding genoten en hebben gemiddeld iets minder kinderen. Ook zijn de ooit-gescheiden vrouwen oververtegenwoordigd, hetgeen mogelijk duidt op de economische noodzaak opnieuw tot de arbeidsmarkt toe te moeten treden.

De verblijfsduur op de arbeidsmarkt. De totale lengte van de arbeidsloopbaan hangt samen met de leeftijd bij intrede en die bij uittrekking, alsmede met de totale duur van eventuele loopbaanonderbrekingen. Hiervoor is al aan de orde gekomen dat er aanzienlijke verschillen zijn in het gemiddeld aantal gewerkte jaren tussen (ooit-) gehuwden⁶ en nooit-gehuwden. Dit hangt vooral samen met het feit dat nooit-gehuwden veel later uittraden en er bovendien maar zeer weinig nooit-gehuwden zijn die een loopbaanonderbreking hebben gekend (Tabel 1).

Figuur 2 geeft een beeld van de verschillen in het aantal op de arbeidsmarkt doorgebrachte jaren naar huwelijksgeschiedenis. Van de in het eerste huwelijk verkerende en ooit-verweduwde vrouwen die de arbeidsmarkt hebben verlaten,

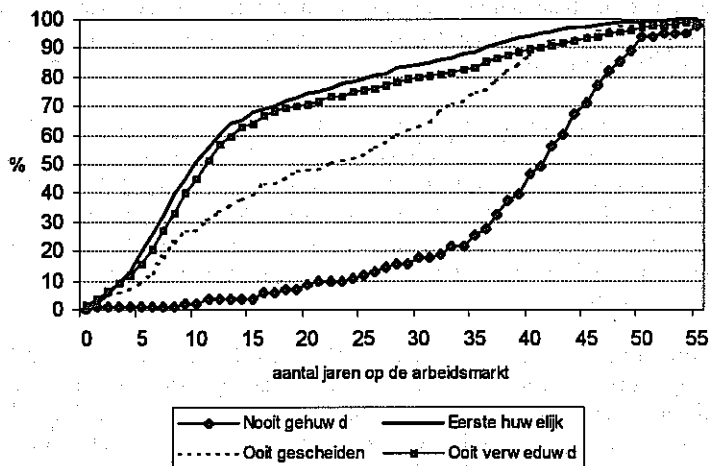
⁴ Nagegaan is in welke mate het aantal herintredende vrouwen toeneemt indien enkele criteria minder streng worden toegepast. Verruiming van de definitie levert weinig herintredende vrouwen meer op. Indien, bijvoorbeeld, de eis wordt losgelaten dat men ouder moet zijn dan 30 jaar op het moment dat men weer de arbeidsmarkt binnentreedt, dan stijgt het aantal herintredende vrouwen tot 164. Door de duur van de niet-werkzame periode daarnaast op minimaal vier in plaats van zes jaar te stellen, komt het aantal herintredende vrouwen uit op 178.

⁵ De niet-herintredende vrouwen zijn in deze studie als volgt gedefinieerd: vrouwen met kinderen die ooit hebben gewerkt en die de arbeidsmarkt op hun 45-ste levensjaar of eerder definitief hebben verlaten.

⁶ Respectievelijk zeventien jaar voor de werkende vrouwen en vijftien jaar voor alle vrouwen, dus inclusief degenen die nooit gewerkt hebben. De corresponderende cijfers voor nooit-gehuwde vrouwen zijn respectievelijk 39 en 36 jaar.

heeft maar liefst 60 procent korter dan vijftien jaar gewerkt. Van de ooit-gescheiden vrouwen heeft ongeveer 30 procent bij het verlaten van de arbeidsmarkt korter dan vijftien jaar gewerkt. Voor de nooit-gehuwden is dit aandeel minder dan vijf procent.

Figuur 2: Cumulatief percentage vrouwen dat de arbeidsmarkt definitief heeft verlaten naar aantal op de arbeidsmarkt doorgebrachte jaren en huwelijksgeschiedenis

Bron: NESTOR-LSN 1992

3. Conclusie: standaardpatronen?

Informatie over arbeidsdeelname door vrouwen geboren in de eerste decennia van de twintigste eeuw waren tot nu toe vooral gebaseerd op cross-sectionele bronnen, zoals de Volkstelling en de Arbeidskrachtentelling. Onder andere door het fragmentarische karakter van vrouwenarbeid en de neiging van vrouwen om op de tellingbiljetten 'beroepsloos'⁷ in te laten vullen, wordt in dergelijke bronnen de arbeidsdeelname door vrouwen (zo'n tien procent van de gehuwde vrouwen over de periode 1898-1960) vrijwel zeker onderschat. De retrospectieve gegevens verzameld in het kader van het onderzoeksprogramma 'Leefvormen en Sociale Netwerken van Ouderen' (NESTOR-LSN) tonen een genuan-

⁷ Tot in de jaren zeventig wilden de meeste gehuwde vrouwen, zeker degenen die uit financiële noodzaak moesten werken, liever als 'huisvrouw' geregistreerd staan dan als 'werkzaam' in één of ander beroep (Pott-Butter en Tijdens, 1998: 150).

ceerder beeld van de arbeidsloopbanen van vrouwen geboren in de periode 1903-1937.

De meeste vrouwen, gehuwd of nooit-gehuwd, zijn ooit actief geweest op de arbeidsmarkt (86 procent). De arbeidsloopbanen van vrouwen verschillen echter aanzienlijk naar huwelijksgeschiedenis.

De meeste *ongehuwde vrouwen* hadden weinig keuze. Met uitzondering van degenen die door anderen werden onderhouden —zoals bij ouders of verwanten inwonende ongehuwde vrouwen— moest worden gewerkt voor de kost. Bijna alle nooit-gehuwde vrouwen (92 procent) hebben op de arbeidsmarkt geparticipeerd. De meesten zelfs vrij lang. 82 procent was meer dan 30 jaar en 60 procent zelfs 40 jaar of meer op de arbeidsmarkt actief. Het 'standaardpatroon' voor deze vrouwen is een volwaardige arbeidsmarktcarrière, die sterke gelijkenis vertoont met die van hun mannelijke leeftijdgenoten (zie bijvoorbeeld Liefbroer en Henkens, 1997). Van deze standaard afwijkende arbeidsloopbanen treffen we vooral aan onder lager opgeleide vrouwen in meer landelijke gebieden.

Het merendeel van de *(ooit-)gehuwde vrouwen* heeft weliswaar ooit aan het arbeidsproces deelgenomen, maar is rondom huwelijk of geboorte van het eerste kind (definitief) gestopt met werken. Figuur 3 geeft een schematisch beeld van de beslissingen die de vrouwen namen rondom huwelijk en geboorte. Het merendeel van de vrouwen (60 procent) heeft gewerkt maar is gestopt met werken rondom het (eerste) huwelijk. Een kwart werkt door⁸. Een deel van de vrouwen die stopten met werken rondom het huwelijk, blijft kinderloos. Voor de meesten is dit echter géén reden om weer tot de arbeidsmarkt toe te treden. Ongeveer één op de tien kinderloze vrouwen treedt weer in. Ook het merendeel van de vrouwen die wél kinderen krijgt, keert niet meer terug op de arbeidsmarkt. De standaard arbeidsloopbaan voor gehuwde vrouwen is hiermee geschetst: iets meer dan de helft (47 + 4 procent) van alle (ooit-)gehuwde vrouwen werkt korte tijd voor het huwelijk, treedt dan uit om vervolgens niet meer terug te keren, zelfs als er géén kinderen komen.

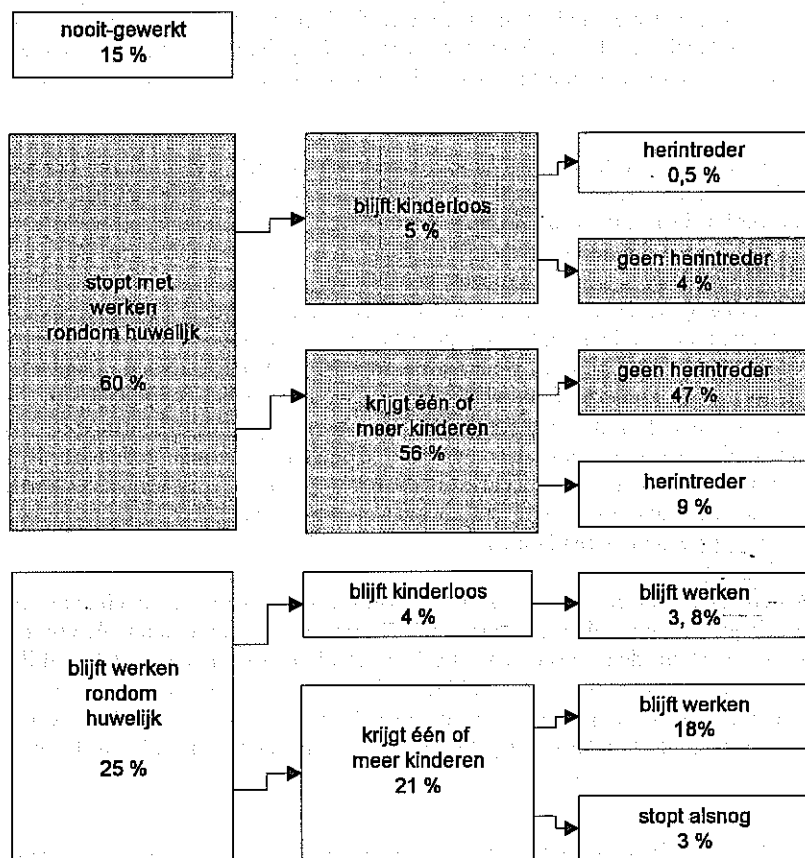
Gezien het eerder geschetste restrictieve klimaat ten aanzien van deelname aan beroepsarbeid door gehuwde vrouwen is het opmerkelijk dat toch nog één op de vier vrouwen uit de geboortegeneratie 1903-1937 bleef werken na het huwelijk. Een opvallend groot deel van hen bleef ook doorwerken toen er kinderen kwamen: maar liefst 85 procent. Het merendeel van deze vrouwen (72 procent) bleef zelfs zonder onderbreking doorwerken tot minstens het vijftigste levens-

⁸ Wanneer alleen gekeken wordt naar de werkende vrouwen zijn de percentages respectievelijk 70 (stopt) en 30 (werkt door).

jaar. Van de vrouwen die wél stopten na de geboorte van het eerste kind, trad 40 procent opnieuw in.

Hoewel we, zoals al aangegeven in de eerste paragraaf, in verband met de selectiviteit van met name de oudste leeftijdsgroepen voorzichtigheid moeten betrachten met het doen van generaliserende uitspraken over de arbeidsloopbaan van oudere vrouwen, wijzen de gegevens uit het NESTOR-LSN onderzoek erop dat de algemene notie van massale uittreding uit het arbeidsproces door gehuwde vrouwen tot in de jaren zestig en zeventig genuanceerd dient te worden.

Figuur 3: Beslissingen ten aanzien van arbeid rondom huwelijk en geboorte door ooit-gehuwde vrouwen geboren tussen 1903 en 1937

Bron: NESTOR-LSN 1992

Per saldo is circa 40 procent van de (ooit-)gehuwde oudere vrouwen blijven, of weer gaan werken na huwelijk en geboorte van de kinderen. Degenen die niet het standaardarbeidspatroon volgden, de 'doorwerkers', wijken duidelijk af van de rest. 'Doorwerkers' zijn relatief hoog opgeleide vrouwen. Ze zijn gemiddeld genomen vaker afkomstig uit de jongere geboortecohorten. We treffen ze vooral aan in de meer stedelijke gebieden. Doorwerkende vrouwen blijken later vaker te scheiden dan niet doorwerkende vrouwen. Mogelijk namen deze vrouwen minder snel genoegen met een onbevredigend huwelijk en beschikten zij bovendien over de nodige financiële armslag om tot een echtscheiding over te gaan. Ook krijgen zij gemiddeld genomen minder kinderen. Opvallend is het hoge percentage vrouwen dat kinderloos blijft. Van de vrouwen die rondom het huwelijk blijven doorwerken, krijgt zestien procent géén kinderen. Onder de vrouwen die wél stopten met werken is dit aandeel twee keer zo laag, namelijk acht procent. We hebben hier waarschijnlijk te maken met geëmancipeerde vrouwen die bewust voor een arbeidscarrière hebben gekozen of vrouwen die omwille van hun arbeidscarrière het krijgen van kinderen aanvankelijk uitstelden en later afstelden. Kreeg Marie Rutgers-Hoitsema dan toch gelijk toen ze in 1910 stelde dat *'het verbod op arbeid zou leiden tot uitstel van huwelijk en gezinsbeperking bij een groep vrouwen die graag wilde blijven werken, waarmee juist de meest energieke en meest begaafde vrouwen aan de voortplanting zouden worden onttrokken'* (Rutgers-Hoitsema, 1910 in Van Eijl, 1994)?

4. Discussie

De keuzen en beslissingen van vrouwen over deelname aan betaalde arbeid, en daarmee de arbeidsloopbaan, lijken voor een belangrijk deel te zijn beïnvloed door belangrijke gebeurtenissen in de levensloop, zoals huwelijk en geboorte van kinderen (Liefbroer en Dykstra, 2000). Dat gold voor de door ons onderzochte groep oudere vrouwen en lijkt nog steeds te gelden voor de huidige generatie jonge vrouwen.

Voor de generatie vrouwen in het onderzoek lijkt het huwelijk het belangrijkste beslissingsmoment te zijn. Van de vrouwen die werkten, stopte 70 procent rondom het huwelijk, terwijl van degenen die doorwerkten een relatief klein aandeel alsnog stopte bij de geboorte van een kind. Dat ligt tegenwoordig anders. De meeste vrouwen werken door na een huwelijk. De keuze om al dan niet te stoppen gaat pas spelen wanneer er kinderen in aantocht zijn. De ontwikkelingen op dit terrein verlopen echter zeer snel. Zo stopte in 1993 nog ongeveer 60 procent van de werkende vrouwen na de geboorte van het eerste kind (Latten en Cuijvers, 1994) tegen circa 25 procent in 1997 (CBS, 1998). In 1993 was 26 procent van de vrouwen na de geboorte van een eerste kind actief op de arbeidsmarkt. Een aandeel dat zeer vergelijkbaar is met dat gevonden onder de

vrouwen geboren in de periode 1903-1937 in het onderhavig onderzoek, namelijk 24 procent.

In de periode na 1993 is dit aandeel sterk toegenomen. In 1997 blijven zes op de tien vrouwen doorwerken na de geboorte van het eerste kind. Van deze groep stopt echter een flink deel alsnog na de geboorte van een tweede kind. Van de vrouwen die in 1997 hun tweede kind kregen, werkten nog vier op de tien ná de geboorte (CBS, 1998). De toename van de arbeidsparticipatie door vrouwen met (jonge) kinderen doet zich echter vooral voor onder hoger opgeleide vrouwen. Vooral onder vrouwen met uitsluitend basisonderwijs blijft de arbeidsdeelname laag; van een inhaalslag lijkt geen sprake. Van de jonge moeders met alleen basisonderwijs participeerde in 1997 slechts zeventien procent op de arbeidsmarkt, terwijl de arbeidsdeelname door jonge moeders met een wetenschappelijke opleiding op 74 procent lag (Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 2000).

Hoewel de netto arbeidsdeelname van vrouwen sinds de jaren zestig opzienbarend is gestegen, is het de vraag of er in essentie zoveel veranderd is. Ondanks de enorme toename van het aanbod aan kinderopvangmogelijkheden en voorzieningen als ouderschaps- en zorgverlof, zijn het nog steeds vooral de hoger opgeleide vrouwen die niet uit het arbeidsproces treden na de geboorte van kinderen. Het lijkt er dan ook op dat de stijging van de arbeidsdeelname door vrouwen de afgelopen dertig jaar -naast de toename van aantal herintredende vrouwen- vooral is toe te schrijven aan het sterk gestegen opleidingsniveau van meisjes en vrouwen in deze periode. Vrouwen met een lagere opleiding lijken slechts in zeer bescheiden mate te hebben meege profiteerd van de verbeteringen van de mogelijkheden om arbeid en zorg te combineren. Het bovenstaande beziend lijkt de vraag gerechtvaardigd in hoeverre hiervoor genoemde faciliteiten een trekkende rol kunnen spelen bij de vergroting van arbeidsdeelname door vrouwen.

Literatuur

- Berends, A.B. en A.C. Boelmans-Kleinjan, 1979, *Beroepsarbeid door vrouwen in Nederland*, Monografieën Volkstelling 1971, no. 7, Den Haag: Staatsuitgeverij.
- CBS, 1967, *13e Algemene Volkstelling 1960, Deel 10: Beroepsbevolking*, Den Haag: Staatsuitgeverij.
- CBS, 1976a, *14e Algemene Volkstelling 1971: Uitkomsten voor Nederland*, Voorburg: CBS.
- CBS, 1976b, *Echtscheidingen in Nederland, 1900-1974*, Den Haag: Staatsuitgeverij.
- CBS, 1990, *Onderzoek Gezinsvorming 1988: Samenwonen, trouwen, geboorteregeling, werken en kinderen krijgen*, Voorburg: CBS.

- CBS, 1998, Vrouwen combineren werk en kinderen steeds vaker. In: *Werken en Leren 1998*. Deventer: Kluwer Bedrijfsinformatie.
- Eijl, C. van, 1994, *Het werkzame verschil: Vrouwen in de slag om arbeid 1898-1940*, Hilversum: Uitgeverij Verloren.
- Eijl, C. van, 1997, *Maandag tolereren we niets meer: Vrouwen, arbeid en vakbeweging 1945-1990*, Amsterdam: Stichting Beheer IISG/Stichting FNV Pers.
- Fokkema, T. en A.C. Liefbroer, 1999, 'Brengt werken echtscheiding dichterbij? De invloed van economische onafhankelijkheid op de echtscheidingskans van vrouwen geboren in de periode 1903-1937', *Mens en Maatschappij*, 74, 62-81.
- Fokkema, T. en H. van Solinge, 1998, *Bepaling van aspecten van de arbeids-carrière van de NESTOR-LSN respondenten*, Werknotitie, Den Haag: NIDI.
- Fokkema, T. en H. van Solinge, 2000, 'De invloed van huwelijksgeschiedenis op het inkomen van ouderen', *Sociale Wetenschappen* (aanvaard voor publicatie).
- Hooghiemstra, B.J.T. en M. Niphuis-Nell, 1993, *Sociale atlas van de vrouw, Deel 2: Arbeid, inkomen en faciliteiten om werken en zorg voor kinderen te combineren*, Rijswijk: SCP cahier 97.
- Jong Gierveld, J. de, T. van Tilburg en R. Plomp, 1997, 'Feminisering van de armoede onder ouderen in Nederland', *Mens en Maatschappij*, 72, 248-262.
- Latten, J.J. en P. Cuijvers, 1994, *Relatie en gezinsvorming in de jaren negentig*, Voorburg: CBS.
- Liefbroer, A.C. en P.A. Dykstra, 2000, *Levenslopen in verandering: Een studie naar ontwikkelingen in de levenslopen van Nederlanders geboren tussen 1900 en 1970*, WRR Voorstudies en Achtergronden V107, Den Haag: Sdu-uitgevers.
- Liefbroer, A. en K. Henkens, 1997, 'Een cohort-analyse: veranderingen in de lengte van arbeidscarrières van mannen', *Tijdschrift voor Politieke Economie*, 20, 90-106.
- Mackenbach, J.P., 1994, *Ongezonde verschillen: Over sociale stratificatie en gezondheid in Nederland*, Assen: Van Gorcum.
- Manting, D., 1993, 'Welke vrouwen maken een echtscheiding mee?', *Maandstatistiek van de Bevolking*, 41, 18-29.
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 2000, *Van vrouwenstrijd naar vanzelfsprekendheid, Meerjarennota Emancipatiebeleid*, Den Haag: Directie Coördinatie Emancipatiebeleid.
- Poppel, F. van en H. van Solinge, 2000 (te verschijnen), 'Ontwikkelingen in de levensloop', in: C. van Eijl, L. Heerma van Voss en P. de Rooy (red.) *Het Sociale Nederland*, Amsterdam: Spinhuis/Stichting Beheer IISG.
- Pott-Butter, H. en K. Tijdens (red.), 1998, *Vrouwen, leven en werk in de twintigste eeuw*, Amsterdam: University Press.

Solinge, H. van en F. van Poppel, 1995, 'Over oude vrijsters, knorrige vrijgezellen en snelle yuppen', in: Lenie de Zwaan (red.) *Alleenstaanden: leven en werken door de geschiedenis heen*, Den Haag: Sdu-uitgevers.